

ARKEOLOGI I NORR 16

ARKEOLOGI I NORR 16

2017

ARKEOLOGI I NORR 16

Institutionen för idé- och
samhällsstudier

UMEÅ
UNIVERSITET

Omslagsbild: Ornerat föremål med fågelmotiv påträffat vid undersökningarna i Kaptensdalen, Medelpad. Foto: Läns museet Västernorrland, Härnösand.

Utgivare och distribution:

Institutionen för idé- och samhällsstudier, Umeå universitet
SE-901 87 Umeå, Sverige.
Hemsida: <http://www.arkeologi.norr.se>

Redaktör:

Per H. Ramqvist
epost: per.ramqvist@umu.se

Grafisk form, lay-out och omslag:

Per H. Ramqvist
Brödtexten är satt med Garamond 10/12
och rubriker med Arial Narrow

Engelsk språkgranskning

Sees-editing Ltd, UK

ISSN 0284-558x

Tryck:

UmU tryckservice, Umeå universitet
Umeå
2017

Innehåll

Per H. Ramqvist

Förordv

Frida Palmbo

Öberget - nya rön om boplatsgropar i klapper1

Kalle Sognnes

Maritime motiver i steinalderens bergkunst i Midt-Norge 25

Joakim Wehlin

Gravar och identitet i bronsålderns periferi 55

Per H. Ramqvist

Om äldre gravskick i det norrländska kustområdet..... 87

Ola George

Kaptensdalen - en rituell våtmark under järnåldern 111

Lars Liedgren & Per H. Ramqvist

Medeltida gårdar i Böle by, Lövånger 135

Förord

Återigen kommer en hel del nyheter med ett flertal nya analyser som vrider och vänder på äldre synsätt och material. Det gäller inte minst *Frida Palmbo* som presenterar analyser från sju undersökta anläggningar på Öberget i Nederluleå. De tillhör den mycket svårfångade fornlämningstypen ”grop i klapper” och ligger 50-70 m ö.h. En stor majoritet av dem finns i det norrbottniska kustnära området. Tidigare forskning har inte ägnat särskilt mycket tid åt dessa, då man slentrianmässigt antagit att de varit förrådsgropar för säl eller fisk. Men vid en räddningsundersökning gavs Norrbottens Museum möjlighet att undersöka sju anläggningar. Lämpligt material för datering påträffades ej, men andra analyser kunde göras som visar närvaro av betulin (björknäver) samt fett från landlevande däggdjur i de flesta gropar. Andra gropar innehöll också ämnen som tyder på rök, varför en rimlig tolkning blir att man rökt ett landlevande djur, lindat in en ”stek” i näver samt grävt ned det i ett klapperstensfält för förvaring och kommande behov. Naturligtvis kan andra förnödenheter, t. ex. torkat kött också ha förvarats på liknande sätt. Groparna ligger på det relativt branta Öberget som utgjort en skärgårdsö i flera tusen år varit en ö och ända in på 1400-talet. Detta gör dem svåra att strandlinjedatera. Människorna som brukat förråden har behövt proviant när man under perioder kanske ägnat sig åt fiske och säljakt, eller som författaren föreslår; förvarat bytet av fågelfånget i väntan på hemtransport.

Tröndelagsområdet är mycket speciellt genom sitt mångfacetterade fornlämningsbestånd under i stort sett hela förhistorien. Inte minst gäller det hållbilderna av vilka det inte bara finns många och stora lokaler, de finns också under lång tid - från jakt- och fångsttraditionens mesolitiska och neolitiska figurer till jordbruksbefolkningens bilder från bronsålder och äldsta järnålder. Om vi jämför det med Bottenhavssidan av Skandinavien är skillnaden stor. Där återfinns endast den neolitiska jakt- och fångsttraditionens bilder. Än så länge måste tilläggas, med tanke på de sensationella nya fynd som presenterades i Arkeologi i Norr 15 med stolpbyggda bronsåldershus vid Umeälvens mynning. Det finns med allra största sannolikhet liknande bebyggelse också i Mellannorrlands kustland med tillhörande bronsåldersristningar. Här får vi dock lita till den kommande generationen arkeologer. *Kalle Sogndes*

tar utgångspunkt i de stora Hammer- och Evenhus-lokalerna belägna i inre Tröndelag. Två berömda hållristningslokaler med figurer från jakt- och fångsttraditionen, men även med så kallade jordbruksristningar. Det överlägset vanligaste motivet på jakt- och fångsttraditionens paneler är älgen, men i det inre av Tröndelag förekommer relativt ofta även val, marin sjöfågel och skepp. Författaren diskuterar lokalernas skillnader utifrån dels kronologiska aspekter där paneler dominerade av älgar är äldre och de med båtar möjligen är yngre och dels utifrån sociala aspekter omfattande olika klaner med skilda "totembilder", etc. Eftersom de berörda lokalerna, liksom andra i Tröndelag, uppvisar såväl jakt- och fångstbilder som jordbruksbilder, diskuteras också den svåra frågan om dessa traditioners samspel.

Joakim Wehlin vidgar vårt bronsåldersperspektiv genom att presentera och diskutera nygjorda ^{14}C -dateringar från främst Dalarna, men också några från Hälsingland. I hans undersökningsområde, liksom på många andra nordliga håll är bronsåldersboplatser en "bristvara", men ett par i Borlängeetrakten är kan dateras till äldre bronsålder. Notabelt är att av de tre daterade rösen med brända ben hamnar två i yngre bronsålder och ett i romartid. Tre så kallade fångstmarksgravar från Dalarna har daterats till romartid och samstämmer väl med tidigare kända dateringar från Norrlands södra inland. Författaren kopplar samman bronsåldersrösen med jordbruket, samtidigt som det inom undersökningsområdet finns jakt- och fångstgrupper. Den yngre bronsåldern i Dalarna framstår som en intressant period med ett flertal till stora delar komplexa och outredda samspel.

Per H. Ramqvist behandlar ett snarlikt tema som Wehlin, dvs vilka nya frågeställningar som väcks när man får nya dateringar av ett tidigare svårdaterbart material. I hans fall gäller dateringarna framför allt några kuströsen i Ångermanland och Västerbotten. Det ges också en bakgrund genom att flera relativt nyligen undersökta stenålders- och bronsåldersgravar presenteras. De äldre rödockragravarna är alltid diskreta och står i bjärt kontrast till de många gånger monumentala kuströsen som vanemässigt kallas bronsåldersrösen. Författaren framlägger en hypotes om att de första rösen anläggs redan i samband med att de äldsta jordbruksinslagen dyker upp längs kusten, dvs under senneolitisk tid. Nya dateringar visar också att brandgravskicket uppträder mycket tidigt i rösen, redan under bronsålderns period

I-II. Få dateringar föreligger ännu, men de visar dock att den ”gamla sanningen” måste revideras, dvs att manslånga kistor tillhör äldre och kremeringarna yngre bronsålder. Möjligen ska hela skeendet förskjuts ”ett hack” bakåt i tiden, så att manslånga kistor dominerar i rösen under senneolitikum; att äldre bronsåldern har både brandgravar och skelettgravar och att den yngre bronsålderns rösen och stensättningar dominerar av brandgravar. Det rimmar bättre med den magra empirin.

Riksintressområdet Kvissle-Nolby i Medelpad är arkeologiskt och från en kulturmiljösynpunkt en riktig pärla. Platsen bjuder besökare på det mesta från hela järnåldern och medeltiden. Många decenniers ibland heta diskussioner har förts om var en ny E4 söderut från Sundsvall skulle dras. Beslutet blev slutligen att lägga den i västra kanten av riksintresseområdet för att undvika största delen av fornlämningsmiljön. Av flera horribla förslag var detta hyfsat godtagbart. En av de arkeologiska undersökningarna i samband med nybyggnationen ägde rum i den så kallade ”Kaptensdalen” som *Ola George* vid Länsmuseet Västernorrland presenterar i sin artikel. För första gången i en mellannorrländsk järnåldersmiljö framkom något som man måste tolka som en offerplats/kultplats i anslutning till en våtmark. I den gamla våtmarken påträffades en rad föremål som normalt inte förekommer på till exempel boplatser. Här fanns hela åtta järnxyor, bronsmycken och bålplatser i och vid våtmarken. Det fanns förvisso också föremål och anläggningar som är mer normala på boplatser såsom brynen, bränd lera, skörbränd sten, härdar och något stolphål. De flesta säkert daterade föremålen hamnar i yngre järnålder, medan de flesta ¹⁴C-daterade anläggningar hamnar i romartid och i viss mån folkvandringstid. I Sydskandinavien förekommer offer i våtmarker under främst romartid och folkvandringstid. De flesta av dessa är dock offrade krigsbyten, där förlorarnas materiel deponerats och inaktiverats efter lokala och regionala strider. Intressant i Kaptensdalen är dock att offer fortsatt ända in i vikingatiden. Jag ber läsaren särskilt observera omslagsbilden och figur 15 i Georges artikel. Om bronsornamentet vrids ett kvarts varv medurs, blir det då inte en parafras på Tyr och Fenrisulven som gestaltats på brakteaten från Trollhättan?

I volymens sista artikel presenterar *Lars Liedgren & Per H. Ramqvist* resultatet av delundersökningarna på två medeltida intilliggande gårdar i Böle i Lövånger. Den ena undersökningen ingår i forskningsprogram-

met ”Recalling the past” som drivs av Silvermuseet i Arjeplog. Delar av gårds lämningen kallad ”Brattåtern” har undersökts tidigare och vid besök av den påträffade författarna den andra gårds lämningen. De båda gårdarna kan dateras till 1200-1500-talet och förutom röjningsrösen, källargropar, mm, har två respektive tre grunder för boningshus har karterats på båda lokalerna. Hustyperna går helt tillbaka på kända typer som i N Ångermanland börjar byggas under den yngre järnåldern. Jordbruksmarken ligger alldeles intill respektive gård. Jorden i Brattåtern är mycket mörk och välblandad, men saknade spår av åder eller plog och har troligen varit spadbrukad. Förutom det klassiska lantbruket har man kompletterat med jakt på säl och småvilt. Och naturligtvis fiske, men som vanligt gäcker oss nästan alltid fiskbenen trots finmaskig vattensällning. Det måste helt enkelt förklaras med att fiskrenset återanvändes i t. ex. gröpe till grisarna, e. dyl. Ett återkommande fenomen är att vi finner hemslaget tegel nära botten av spisarna. Så även i Böle liksom tidigare konstaterats vid undersökningarna på Arnäsbacken norr om Örnsköldsvik. Jämfört med andra undersökta medeltida gårdar mellan Örnsköldsvik och Skellefteå (Arnäsbacken, Ön och Björnsbyn) urskiljer sig Böle genom sin ringa mängd av ”importföremål”. Båda gårdarna i Böle synes ha en utpräglat agrar karaktär. Hur och varför, får vi återkomma till!

Hoppas du får en trevlig stund med *Arkeologi i Norr 16* och tror att artiklarna väcker en del nya frågor!

Per H. Ramqvist

Kaptensdalen - en rituell våtmark under järnåldern

Ola George

English summary

Murberget Länsmuseum Västernorrland performed several archaeological excavations in connection with building of the new E4 road south of Sundsvall in the county in Västernorrland.

The main area is Kvissle-Nolby; a well-preserved environment with numerous ancient monuments of national interest from Iron Age - Medieval Period around the river Ljungan's outlet. The monuments include grave fields with large gravemounds, a medieval chapel (Sw: *gårdskapell*), a rune stone, and house terraces.

One of the excavated objects lay in a former wetland. The finds in the former wetland consisted of various kinds of iron axes, ornamented bronze artifacts, whetstones, burnt daub, areas with fire-cracked stones, and remains of bonfires by the former shore.

The finds are dated to Roman Iron Age - Viking Age (some objects are from historic time) and probably linked to ritualistic and sacrificial activities.

*Ola George, Murberget Länsmuseum Västernorrland, Box 34, SE-871 21 Härnösand, Sweden.
ola.george@murberget.se*

Inledning

Murberget Länsmuseum Västernorrland undersökte under 2012 delar av en våtmark i Njurunda söder om Sundsvall. Anledningen till undersökningen var nydragningen av Europaväg 4 mellan Njurunda och Sundsvall.

Den södra delen av vägsträckan löper från söder mot norr genom odlingslandskap med uppstickande bergsområden, korsar älven Ljungan, och vidare genom västra delarna av odlingslandskapet inom riksintresset Kvissle-Nolby-Prästbolet.

Topografi

Undersökningsområdet ligger i åkermark öster och nordöst om en våtmark som kallas Bytjärnen eller Kaptensdalen i Nolby. I äldre tider kallades våtmarken för Tjern och den hade en öppen vattenspiegel långt fram i tiden där personer i pensionsåldern ur lokalbefolkningen åkte

Ola George
(f.1968). Arbetar som arkeolog vid Murberget, Länsmuseum Västernorrland sedan 1994. Innan dess hade jag ett flertal anställningar på Riksantikvarieämbetet samt Kalmar Länsmuseum, Malmöhus museer och Kulturmiljövårdarna i Härnösand.

Har arbetat med lämningar från äldre stenålder fram till historisk tid, men är främst intresserad av lämningar och kulturmiljöer från järnåldern.

Fig. 1. Undersökningsplatsen
markerad med svart punkt.

skridskor i sin barndom. Idag finns endast en mindre öppen vattenyta omgiven av torv-myrmärk.

Vattenytan ligger på cirka 16 meters nivå över havsytan, medan älven som ligger omkring 160 meter västerut har en nivå på cirka 3,6 meter över havet. Vattnet i våtmarken kommer därför troligen från den direkta omgivningen och inte från älven. Från västra delen av våtmarken finns ett bitvis djupt skuret utlopp ner mot älven, förmodligen har vattennivån sänkts genom grävning där i sen tid. Att våtmarken tidigare har legat högre syntes tydligt då torv fanns under matjorden strax under 25 meter över havet.

Fig. 2. Översikt med undersökningsplatsen vid Kaptensdalen markerad med punkt.

Under förhistorisk tid har Ljungan haft ett flöde genom Kaptensdalen, vidare ner mot kvisslet i sydöst. Flödet genom Kaptensdalen kan inte ha fortgått längre än till äldsta delen av järnåldern då området sydöst om våtmarken har nivåer på runt 25 meter över havet. Efter avsnörningen av flödet genom dalgången blev Kaptensdalen en liten vik som bör ha varit åtkomlig med båt från Ljungan fram till omkring Kr. f., därefter har våtmarken varit en tjärn, mer eller mindre omgiven av myrmark.

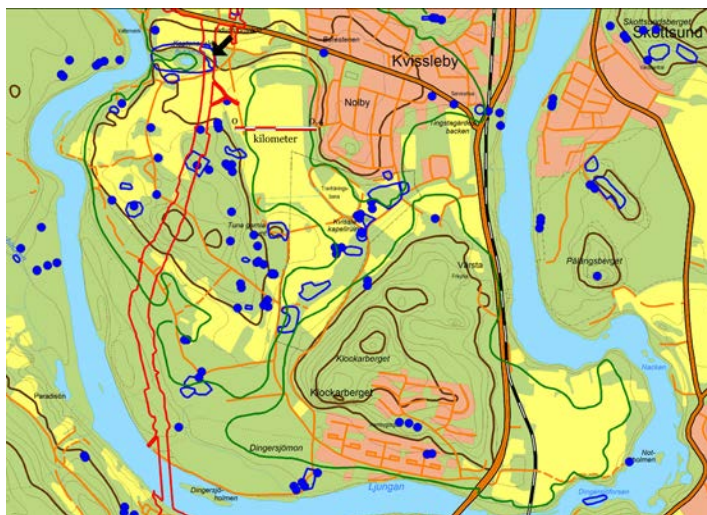

Fig. 3. Undersökningsområdet med svart pil. Vägområdet markeras med röda linjer. De gröna linjerna visar havsnivån cirka 500 e. Kr. De blå prickarna och ytor med blå streck visar registrerade fornlämningar.

Omkring 100 meter öster om undersökningsområdet finns en gård, att det även varit ett gårdsläge under 1700-talet framgår av storskifteskartan över Nohlby och Westerby's inägor från 1763. De norra delarna av fornlämningen ligger på södra delen av en öst-västlig höjd som under som under yngre bronsåldern utgjorde ett näs vid Ljungans utlopp i Östersjön. Omkring 600 meter nordväst om fornlämningen ligger ett bergigt skogsområde, i nordöst ligger den för landskapet dominerande Nolbykullen, ett berg som syns vida omkring.

Riksintresseområdet Kvissle-Nolby

Undersökningsområdet ligger inom riksintresseområdet Kvissle-Nolby-Prästbolet i Njurunda socken och ingår i en välbevarad fornlämningsmiljö från äldre järnålder-medeltid vid utloppet av älven Ljungan.

Riksintresseområdet beskrivs som ett "Koncentrat i en dalgång, som utgör en del av Ljungans äldre sträckning, där ligger ett kulturlandskap med höggravfält och Norrlands största gravhög samt en runsten och

Fig. 4. Kaptensdalen med de närmaste omgivningarna. Undersökningsytan är markerad med svart pil.

en kapellruin. Totalt ingår ca 70 fornlämningar med rika fynd från framför allt 400-talet samlade på drygt 20 lokaler. Fornlämningsbeståndet representerar i stort sett hela järnåldern och har en särskild tyngdpunkt i övergångsperioden mellan förhistorisk och kristen tid. Till detta skede (1000 – talet e. Kr) får räknas runstenen vid Nolby, en av de totalt 14 bevarade runstenarna i Medelpad. Till den tidiga medeltiden hör den lilla kyrkoruinen, som torde ha utgjort en gårdskyrka tillhörig den stormansläkt som tidigare gravlagts i de stora högarna i närheten. Ruinen består av ett kvadratisk långhus, 8 x 8 m med ett likaledes kvadratisk kor, 5 x 5 m stort. Området är unikt i länet med sitt bestånd av lämningar från övergångsperioden mellan forntid och medeltid” (Riksantikvarieämbetet 1987).

Fornlämningarna knyter på ett tydligt sätt an till olika havsnivåer. Området är pedagogiskt-visuellt då lämningarna är förhållandevis välbevarade. Det gamla prästbostället har ett Tuna-namn vilket troligen härrör från stormannagården intill. Tuna-namnen betecknar gårdar med speciella funktioner avseende administration, religion och rättskipning för ett större område.

Fig. 5. Våtmarken i Kaptensdalen i bildens mitt, längre bort skymtar undersökningsplatsen. I bildens vänstra del syns berget Nolbykullen.

Fig. 6. Undersökningsområdet efter att de norra delarna avbanats. Foto från norr.

Området ligger även inom Riksentresset för Ljungans dalgång som beskrivs som en älvdalsbygd som i älvens nedre lopp tillhör de äldsta i Norrland med kontinuerlig bosättning från tidig järnålder och en stor mängd fornlämningar. Viktig länk i kommunikationsleden mot Tröndelag och transportled för timmer. Storslaget jordbrukslandskap, vattenanknuten industrialisering med vattensågar, timmerhantering, järnbruk och kraftverk. Miljön fortsätter mot väster in i Ånge kommun.

Fornlämningsbild

Fornlämningsbilden i närområdet präglas till övervägande delen av lämningar från järnåldern och dateringarna spänner från förromersk järnålder till vikingatid- medeltid- historisk tid (George & Hägerman 2012, George 2013, George & Valdimarsdottir 2013).

Fornlämningarna består av gravar, boplatslämningar (bland annat med stort antal härdar och kokgropar), en husgrundsterrass, en runsten (den s.k. Burestenen), en medeltida stenkyrka och Norrlands största

Fig. 7. Västra delen av undersökningsområdet efter avbanning. Foto från norr.

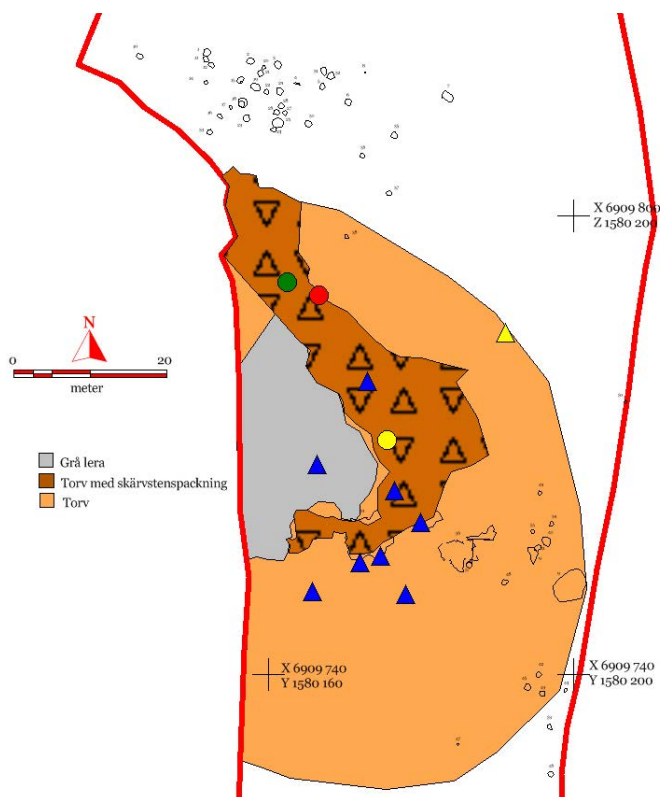

Fig. 8. Undersökningsschaktet med olika lager och anläggningar. De blåa trekanterna = yxor, gul ring=örnerat fragment av silverring (Fnr 176), gul trekant= ornerat föremål av kopparlegering med fågelfigur (fnr 101), röd punkt= vendeltida ornerat föremål av kopparlegering (fnr 100), grön punkt= ringspänne av kopparlegering (99).

bevarade gravhög. Under senare år har Murbergets undersökningar visat att det också finns flatmarksgravar från romersk järnålder i området (George 2016). Flatmarksgravar har tidigare inte hittats i länet.

I folkskolläraren Sven Emil Löfgrens bok "Det gamla Njurunda" finns en sägen om Kaptensdalen återgiven. En skuta strandade i Nolby å den s.k. myran. Besättningen grävde sig ut till Ljungan. Sänkan mellan myren och älven heter därför Kaptensdalen (Löfgren 1922:106).

Beskrivning av fornlämningen

Inom undersökningsområdet som låg i åkermark påträffades 60 anläggningar. Anläggningarna bestod av härdar, kokgropar, bålplatser, stenpackningar, stenansamlingar, stenfylld grop, tegelugn, ränna, mörkfärgningar, nedgrävningar, färgningar, stolphål, pinnhål och störhål. I en anläggning fanns indikationer på gjutning i form av degelfragment (troligen av brons).

I de lägre delarna av området som också var våtare och där det fanns torv och rester av trä under matjorden fanns det även ytor med skörbränd sten. Den högst belägna ytan i norr var helt fri från anläggningar vilket troligen beror på bortodling. I slutningen strax söder därom fanns många anläggningar som bevarats då ytan pålagrats mycket stora mängder jord från det högre liggande området. Det fanns även anläggningar på den högre belägna ytan sydöst om den våta svackan.

Fyndmaterial

Yxor

Vid undersökningen hittades åtta järnyxor, varav tre holkyxor (fnr 136, 201 och 202). Alla yxor hittades centralt i den forna våtmarken (fig. 8-11).

Vad som är redskap och vad som är vapen är svårt att skilja ut, likaså kan datering av yxor ibland vara svår. Jan Petersen skriver 1919 att: ”Øksebladene er de vanskeligste av vaabnene ved de typologiske bestemmelser. Dels beror dette paa at de ikke bare er vaaben, men ogsaa redskap, og det kan ofte være vanskelig at afgøre om en øks har været vaabenøks eller redskapsøks; ofte kan de vel være brugt som begge deler. Redskabet har, som jeg før har udviklet det, fatt en praktisk form engang for alle. En arbejdsøks fra vikingetiden skiller sig ikke meget fra redskapsøks fra vore dage” (Petersen 1919:36). För att klassificera yxorna som hittades vid undersökningen användes Petersens kronologi (Petersen 1919). Yxorna spänner tidsmässigt från äldre järnålder till vikingatid och finns beskrivna och klassificerade i rapporten över undersökningen (George & Valdimarsdóttir 2013:26).

Den förromerska järnålderns yxa var holkyxan. Holkyxan var ett arv från bronsåldern, och den levde vidare under järnåldern i oförändrad form i ett nytt material, järnet. Den var mycket allsidig, och utformades i olika storlekar till bruk som huggyxa vid timmerfällning

Fig. 9. Holkyxa med fyndnummer 136. Foto under konservering av Vivian Smiths vid Studio Västsvensk konservering.

Fig. 10. Den vendel-vikingatida yxan med fyndnummer 217. Trärester från skafthålet har ^{14}C -daterats till 690-1020 e. Kr. (jfr tab. 1). Foto under konservering av Vivian Smiths vid Studio Västsvensk konservering.

Fig. 11. Yxa med fyndnummer 219. Foto under konservering av Vivian Smiths vid Studio Västsvensk konservering.

eller som täljyxa, mejsel eller urholkningsyxa vid timmermansarbete och snickeri (Welinder 2004:335).

Att holkysan förutom som arbetsyxa kan ha använts som ett vapen antyder ett fynd från en vapengrav från äldre förromersk järnålder från Nyckelby i Övergrans sn, Uppland (Wikborg 1998: 25).

Från 200-talet e. Kr uppträder yxor av den typ som vi är vana vid där yxhuvudet har genomgående hål för skaftet. De kallas därför för skafthålsyxor, och de utformades i olika storlekar och typer. Man hade dels en långsmal klyvyxa, som lämpade sig att hugga träd och klyva med, dels en mindre arbetsyxa som liknar våra dagars handyxor. Den gamla goda holkysan användes fortfarande till timmermansarbete och snickeri. Den vanliga arbetsyxan med skafthål ändrades inte nämnvärt under järnålder. För trädfällning, till vedklyvning, husbygge och (senare även) skeppstimmer behövdes en yxa med en viss tyngd och inte för bred egg. Medan den fyrflikiga huggyxan var utbredd i väst, började man på 600-talet även använda en tvåflikig skäggyxa i de östra delarna av landet (Welinder 1999:336).

Fragment av silverring

Ett halvcirkelformat fragment av en silverring (fig. 12, fyndnummer 176) med svag kantornering av små snedställda streck hittades i den

Fig. 12. Fragment av ornerad spiralring av silver (fyndnummer 176).

Fig. 13. Ringspänne (fyndnummer 99) innan konservering.

forna våtmarken inom vägområdet (se fig. 8). I ena änden har ringen gått av medan ringen smalnar av mot andra änden där den bildar en spets. Troligen har det varit spiralring. Innerdiametern bör ha varit cirka 17,5 mm. Enligt Kent Andersson (muntligen) vid Statens Historiska Museum förekommer spiralringar av silver under romersk järnålder.

Ringspänne

Ett ringspänne utan nål (fig. 13, fyndnummer 99) hittades vid avsökning med metalldetektor i norra kanten av den tidigare våtmarken (fig. 8). Spännet låg precis ovanpå torven så föremålet måste ha deponerats eller tappats i vattnet och inte förts dit med jordmassorna som överlagrade torven.

Liknande spännen från Gotland dateras av Birger Nerman till period VII:5 vilket ungefär motsvarar 750-800 e.Kr. (Nerman 1969: fig. 2307-2312, taf. 291). Carlsson daterar spännetypen till slutet av 800- talet till äldre delen av 900- talet (Carlsson 1998:68 ff).

Ornerade bronser

Ett flätverksornerat föremål av kopparlegering (fig. 14, fyndnummer 100) hittades vid avsökning med metalldetektor. Föremålet låg i torven (i torvområdets norra del) under matjorden inte långt ifrån det ovan nämnda ringspännet. Stilen är vendeltida och föreställer ett slingrande ”ormdjur”.

Fig. 14. Ornerat vendeltida föremål (fyndnummer 100) innan konservering.

Fig. 15. Ornerat föremål med fågelmotiv (fyndnummer 101).

Ett föremål med liknande ornering från Gotland dateras av Birger Nerman till period VII:3 vilket ungefär motsvarar 650-700 e.Kr. (Nerman 1969:fig. 1580, taf. 190).

Det är oklart vilken funktion föremålet har haft. Liknande föremål har varit nålförsedda och fungerat som spännen. I detta fall finns flera mindre hål som antyder att föremålet varit fäst vid något annat föremål, möjligen fastsytt eller nitat. Några spår av nitar finns det dock inte.

Ett ornerat föremål av kopparlegering föreställande en fågelfigur som slukar en annan figur hittades vid avsökning med metalldetektor (fig. 15, fyndnummer 101). Fyndet hittades i matjorden i jämnhöjd med torvområdets nordöstra del. Möjligen har det lilla föremålet varit fäst på något klädesplagg.

Stilmässigt ansluter föremålet till perioden yngre järnålder – äldre medeltid. Några liknande fynd är ej kända. Motivet med fågeln visar på likheter med det tidigkristna motivet med pelikanen som hackar sitt bröst för att nära sin avkomma (tidigkristet bildspråk). Symboliken är att Jesus ger sitt blod för människorna. Vid en sökning på nätet dyker bilder med pelikanmotivet upp, ibland har de röda stenar på kroppen som symboliserar blodet. Motivet där fågeln slukar en annan varelse är i skrivande stund okänd.

Ingunn Marit Røstad som arbetat med fågelspännen från övergången mellan vikingatid och medeltid (Røstad 2012) har skrivit en artikel som behandlar spännen med danskt ursprung eller influerade av danska spännen som påträffats i östra Norge.

Hon tycker att föremålet ”har flest trekk som minner om de sørskandinaviske fuglespennene, men kan inte helt utelukke østlig innflytelse”. Hon menar också att föremålet kan vara medeltida om det är ett pelikanmotiv, men de sydsandinaviska fågelspännena tillhör också övergången mellan vikingatid och medeltid. Kanske kan det vara en tolkning av det kristna i en norrön, eventuellt tidig kristen kontext? (Ingunn Marit Røstad muntligen). Fågelspännena i Ringerike och Urnesstil är omslingrade av ormar, och det kan eventuellt vara ett sådant djur som fågeln slukar/biter över.

Det kan vara värt att nämna att Røstad sätter samman de danska spännena med högstatusmiljöer ”The Danish brooches have also been found at places that are connected to central functions and associated

with leading families in the society, near some of the earliest medieval churches and important religious and/or judicial assembly-places from Viking and pre-Viking Period” (Røstad 2012:204). Kaptensdalen passar väl in ett sådant sammanhang med länets äldsta kyrkobyggnad, närliggande tingsplats (Tingstagärde), stormannagård och prästboställe med Tunanamn.

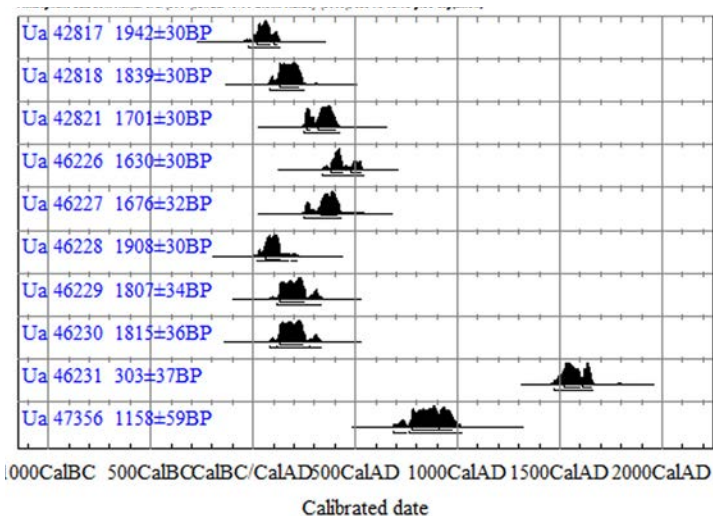
¹⁴C-analyser

Efter den särskilda arkeologiska undersökningen analyserades sju ¹⁴C-prover. Dateringarna spänner över tiden äldre romersk järnålder, yngre romersk järnålder, folkvandringstid, vendel-vikingatid och historisk tid. Vid förundersökningen analyserades tre ¹⁴C-analyser på material från härdar. I samband med pollenanalyserna analyserades två ¹⁴C-prover med datering till förromersk järnålder- äldre romersk järnålder respektive yngre romersk järnålder-folkvandringstid.

Dateringarna ligger alltså med få undantag i den äldre järnåldern. Dateringarna från förundersökningen låg i romersk järnålder (George & Hägerman 2012).

Tab. 1. ¹⁴C- dateringar från Raä 837. Härdarna 5 och 7 framkom vid förundersökningen. Prover tillhörande härd 35 togs vid utredningen 2009-2010 och betecknades då Raä 840.

Anl.f.nr.	Anl. typ/ fynd	Beteckning	¹⁴ C-ålder BP	2 sigma (e. Kr.)
5	Härd	Ua-42817	1942 ± 30	20 f. Kr.–130
7	Härd	Ua-42818	1839 ± 30	80–250
35	Härd	Ua-42821	1701 ± 30	250–420
24	Stolphål	Ua-46226	1630 ±30	340-540
25	Kokgrop	Ua-46227	1676 ±32	250-430
9	Bålplats	Ua-46228	1908 ±30	20-220
34	Bålplats	Ua-46229	1807 ±34	120-330
51	Härd	Ua-46230	1815 ±36	80-330
56	Tegelugn	Ua-46231	303 ±37	1470-1660
f.nr. 217	Yxskaft	Ua- 47356	1158 ±59	690-1020

Tab. 2. Kalibrerade ^{14}C -värden.

Osteologisk analys

Benmaterialet har analyserats av Emma Sjöling vid SAU och utgörs sammanlagt av 628 fragment med en vikt på ca 225 g. Nästan alla fragment var brända. De arter som identifierats i materialet är nöt, svin, får/get och fågel. Utöver dessa har även artgrupperna stor idisslare, idisslare, mellanstort däggdjur och stor gräsätare identifierats. Fågelbenet gick inte att artbestämma. Ett mindre antal ben har åldersbestämts. Svin och får/get har slaktats både i ung och vuxen ålder. Nöt har slaktats i vuxen ålder. Det minsta individantalet (MNI) uppgår endast till 1-2 djur per art.

Makrofossil- och vedartsanalys

Sex prover har analyserats av Fredrik Olsson vid Miljöarkeologiska laboratoriet vid Umeå Universitet avseende makrofossil och vedarter. Proverna kommer från ett stolphål, en kokgrop, två bålplatser, en stenpackning och en tegelugn. I samband med analyserna plockades även lämpligt material ut för ^{14}C -dateringar.

Frömaterialen från undersökningen av Kaptensdalen var stort och varierande. Sädskorn från korn (*Hordeum vulgare*) och ogräsfröer representerar odling på åkrar i närheten. Vissa arter indikerar mer än ängsvegetation samt mathushållning.

Pollenanalyser

I samband med den arkeologiska undersökningen vid Kaptensdalen genomfördes en pollenanalys. Jan-Erik Wallin vid Pollenlaboratoriet i Umeå genomförde även fyra pollenanalyser på prover tagna ur en profilbank (fig. 16). Syftet med analyserna var att studera odlingslandskapets framväxt och kontinuitet under främst järnåldern.

De radiometriska dateringarna visar att pollenproverna 1-3 kan dateras till romersk järnålder, 50 f. Kr. - 440 e. Kr., vilket överensstämmer väl med de dateringar som har erhållits från utgrävningen (jfr tab. 1).

Pollensammansättningen i prov 1, som är längst ned i markprofilen, visar i första hand på en vegetation bestående av en strandskog. Höga andelar av pollen från både al och björk förekommer. Andelen gräspollen är också hög och visar att öppna strandängar förekom. Förekomsten av pollen från kulturgynnade växter visar att någon form av bosättning torde ha förekommit. Detta styrks även av förekomsten

Fig. 16. Arbetsbild Jan Erik Wallin och Inga Hlin Valdinarsdottir tar pollenprover från den stora profilbanken. Foto från norr.

av pollen från sädesslaget korn. Prov 1 har daterats till tiden kring Kristi födelse.

Polleninnehållet i proverna 2 och 3 är tämligen lika. Andelen pollen från al är betydligt lägre än i prov 1. Pollenandelen från al, björk, tall och gran är lågt och visar att landskapet dominerades av öppna ytor, i detta fall ett betes- och ängslandskap. Proverna 2 och 3 innehöll höga andelar av pollen från växtarter som visar att ett betes- och ängslandskap fanns på lokalen med pollen från växterna gräs, gråbo, nejlikväxter, skallror och smörblommor. Både prov 2 och prov 3 innehöll klart högre andelar av kornpollen än prov 1. Andelen sädesslagspollen är så högt att det tyder på att åkrar har förekommit. På dessa åkrar har man odlat sädesslaget korn. Denna slutsats förstärks ytterligare genom förekomsten av pollen från åkerogräs, till exempel mällor och syror. Pollenproverna 2 och 3 har daterats till tidsperioden 300-400 e. Kr..

Våtmarken som rituell plats

Vid undersökningens inledning bedömdes Raä 837 som en boplatslämnning. Stolphål, härdar och kokgropar stödde den tolkningen. Efterhand som undersökningen fortskred blev det svårare att förklara alla företeelser enbart ur praktisk synvinkel och bara som rester efter en boplat. I det lägre och fuktigare området fanns det under matjorden ett torvlager kvar. I torven fanns det mängder av skörbränd sten och en del trätester (en del av träet var rester efter mindre stammar), torven i sig visade att våtmarken tidigare hade haft en större utbredning. I närheten av den forna stranden/myrkanten fanns ett par bålplatser, större härdar och en större stenpackning. Fosfatanalysen visar på aktiviteter i strandzonen.

Frågan var hur den skörbrända stenen skulle förklaras? Var den ett resultat av städning från kringliggande ytor eller var den skörbrända stenen deponerad i samband med rituella aktiviteter?

Vid deponering av heta stenar i vattnet måste det ha fräst, kokat och rykt. Det kan enligt religionshistorikern Britt Marie Näsström ha orsakat en form av divination, att se hur det ryker för att exempelvis se in i framtiden (Näsström muntligen).

Då metalldetektor användes frekvent fick vi arkeologer en god bild av vad som doldes i de tjocka jordlagren. Metalldetektoranvändningen var tidsödande, men ändå av stor betydelse för tolkningen av platsen.

Fynden av olika bronser och fragmentet av en silverspiralring i norra delen av det forna våtmarksområdet ger god uppfattning om när de hamnade i jorden, en del av fynden kan mycket väl hamnat i vattnet/våtmarken av rituella skäl. Det vendeltida flätverksornerade föremålet av kopparlegering (fig. 14) och det några meter därifrån liggande ringspännat (fig. 13) från vendeltid är två av dessa föremål. Efter hand som fler och fler järnnoxor hittades blev det än viktigare att försöka förklara sammanhanget till att föremålen hamnat just i våtmarksområdet. Sammanlagt påträffades åtta yxor i våtmarksområdet. Yxorna var av olika slag och representerar förmodligen skilda dateringar. De äldsta representeras av holkyxorna och yxorna av typ A. De yngsta representeras av den vendel-vikingatida yxan (fig. 10) som ¹⁴C-daterades med hjälp av trärester från skafthålet. Troligen spänner dateringen av yxorna från romersk järnålder fram till vendel-vikingatid.

Eftersom Murberget i stort sett alltid använder metaldetektorer vid utredningar och undersökningar vet vi att järnnoxor inte brukar dyka upp så frekvent som inom det här aktuella undersökningsområdet. Järnnoxor från järnåldern representerade ett stort värde då stor tid och kunskap var investerad vid smidet av dem. Sammantaget har det tidigare hittats ett 30-tal järnnoxor från järnåldern i länet (Peter Persson vid Länsstyrelsen muntligen). De åtta nytillkomna yxorna utgör alltså ett betydande tillskott.

Om yxorna skulle ha tappats just på denna plats, som vid tiden utgjordes av grunt vatten borde yxorna rimligtvis ha kunnat fiskas upp. Det förefaller därför som troligt att yxorna deponerats i våtmarken av rituella skäl. Det finns inte någon känd gudom med yxan som attribut. Gåvor till en gud skulle naturligtvis vara fina och yxorna representerade ett värde.

Religionshistorikern Britt Marie Näsström menar att yxor är manliga attribut och att guden Tors hammare ligger närmast till hands att associera till. De rituella våtmarkerna är enligt Näsström i sagorna och myterna oftast knutna till gudinnor, exempel på det är Frigg som bor i träskan Fensalar. Urd som bor i Urdarbrunnen. Saga som bor i Sökkvabäck. Även Nerthuskulten med gudinnan Njörd var knuten till våtmarker (Näsström muntligen).

Inom en fyndansamling (anläggning 60) som låg på torven under matjorden hittades degelfragment (fyndnummer 150) och olika slag

av bränd lera (fyndnummer 149) en del av leran ser ut som lerklining, andra bitar påminner om materialet i gjutformar.

Centralt inom området (fig. 17, jfr även fig. 8) framkom en större slipsten, lik en plan malsten (fyndnummer 232), liggande på torven i anslutning till de stora hårdarna (anläggning 51 och 52). Bredvid denna hittades två mindre, slipade, vita stenar (fyndnummer 39 och 54). Vilken funktion de slipade stenarna haft är okänd. Flera rundade mindre stenar fanns i området men de bedömdes inte vara fynd utan naturligt förekommande. Religionsvetaren Maths Bertell (2003:215) vid Mittuniversitetet har skrivit om kvarts i samband med gravar, hus och andra platser. Den vita stenen menar han kan kopplades samman med guden Tor och hans beskyddande egenskaper. Bertell (2003:244) anser vidare att eldslagning med eldstål och stenar av kvarts (kvartsit) ansågs skydda mot onda ting då Tor åkallades genom eldslagning.

Bland de fynd som hittades ovanpå torven fanns det som ser ut att vara vulkaniskt material. En del av materialet tillvaratogs. Liknande material finns i kustregionen omkring Alnön som har vulkaniska bergarter. Frågan är hur materialet hamnade ovanpå torven? Det mest

Fig. 17. Slipstenen med en mindre stenar ovanpå (varav två slipade) vid fototillfället hade anläggning 52 just undersökts och tagits bort. Foto från norr.

rimliga svaret är att det kastats eller lagt dit under järnåldern. Syftet är okänt, men det speciella utseendet kan ha inneburit att det behandlats på ett speciellt vis och att det tillmätts särskilda egenskaper. Nästan all bränd lera och lerklining från undersökningen hittades i torven. Av formen att döma har lerklining varit struken på ett innertak av ett hus från järnåldern (Liedgren 1992:149ff, Ramqvist 1997:44ff). Även de flesta sönderslagna slipstenarna av rödaktig sandsten hittades i torven.

Bland den skärviga stenen i torven förekom ben (de flesta brända benen hittades i den forna våtmarken), ibland mer koncentrerat som i anläggning 60. Benen kan komma från den närliggande boplatsen men de kan också vara rester från rituella aktiviteter i och i anslutning till våtmarken. I anläggning 60 hittades ben av svin, nöt, fågel, mellanstort däggdjur och stor gräsätare och i anläggning 54 hittades ben av svin, nöt, får/get, mellanstort däggdjur och stor gräsätare.

Bålplatser är en i länet sällsynt anläggningsform (förutom gravbål för brandgravar). Möjligen kan de sättas i samband med något slags rituella handlingar, kanske använda vid tillfällen då många personer träffades på platsen. I fyllningen i den södra bålplatsen (anläggning

Fig. 18. Bålplats (anläggning 34) med schakt grävt genom anläggningen.

9) påträffades bränt lermaterial/keramiskt material, något porösa och utan synlig magring. Många av bitarna är plana och 7 -14 mm tjocka. Möjligen kommer bitarna från en platta av okänd funktion. I anläggningen hittades några brända ben av ett mellanstort däggdjur och mycket skörbränd sten. De högsta fosfathalterna återfanns också i anslutning till bålplatsen.

Även i den norra bålplatsen (anläggning 34) framkom stora mängder skörbränd sten (fig. 18). Benmaterialet bestod där av mellanstort däggdjur och idisslare.

I en kokgrop (anläggning 25) påträffades tänder från underkäken av ungnöt/kalv. Enligt Torun Zachrisson är speciellt underkåkar utmärkande för rituella sammanhang (Torun Zachrisson, Stockholms universitet, muntligen).

I en mosse, den s.k. Kärringsjön i Halland upptäcktes 1917 en offerplats där det deponerade/offrade materialet bestod av ett stort antal krukskärvor trädstammar, risbäddar och även stensättningar (Arbman 1945:10). Materialet är till skillnad från många samtida offerplatser av mer vardaglig karaktär då inga vapen lagts ner på platsen utan mestadels keramik. Även materialet från Kaptensdalen är av mer vardaglig karaktär.

Till offerplatser har man ofta valt små sjöar eller myrar, som på alla håll är omgivna av åsar och alltså ligga mer eller mindre tydligt kittelformig sänka (Arbman 1945:102). I Kärringsjön påträffades nästan över allt spridda småstenar, ca 3-8 cm långa, ofta av vit eller ljus kvarts och kvartsit, tillsammans med trävirket och även längre ut i mossen. Förekomsten av småsten, i regel flinta, i samband med de danska mossfynden har tidigt väckt uppmärksamhet och förklarats på olika sätt (Arbman 1945:103ff).

Våtmarken vid Kaptensdalen med skärvsten vid strand eller myrkanter, härdar och kokgropar samt deponerade föremål knyter an till ett mönster av rituella platser i Sverige, Norge och Danmark under vendel – vikingatid (Torun Zachrisson, Stockholms universitet, muntligen).

Inom riksintresseområdet Kvissle-Nolby-Prästbolet finns en gammal prästgårdstomt med Tuna-namn. Troligen har namnet Tuna hörts till den närliggande stormannagården från järnålder-medeltid. Möjligen har våtmarken vid Kaptensdalen använts för rituella ändamål av be-

folkningen inom samma administrativa område som Tuna-gården vid Kvissle och inte bara av invånarna i de närliggande gårdarna. De rituella aktiviteterna i och vid våtmarken i Kaptensdalen har av allt att döma en kontinuitet från äldre romersk järnålder fram till vendel- vikingatid. Hur riterna har gått till är oklart. Hårdar och bålplatser på land kan ha knytning till matlagning. Den skörbrända stenen och de deponerade fynden tyder på ett avsiktligt nedläggande i våtmarken. Vilken gud/gudinna som åkallats är inte heller klarlagt. Vid ett arkeologiseminarium på Gävleborgs länsmuseum om kultplatser 2007 framkom att de flesta rituella platserna i våtmark kännetecknas av hårdar, skärvstenspackningar och plattformar och spänger ut i våtmarken.

Endast en plats där föremål deponerats i en våtmark under järnåldern är tidigare känd i Västernorrland. Det är fynd (Statens Historiska Museum inventarienummer 686 och 697) av kufiska mynt, fingerring av silver och tre större pärlor som påträffades vid upptagning av myrgödsel i en myr mellan Birsta och Finsta byar 1834.

Då endast en liten del av våtmarken undersökts kan man fråga sig vad som fortfarande döljs i torven?

Referenser

- Arbman, Holger 1945. *Käringsjön. Studier i Halländsk järnålder*. Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien handlings, del 59:1. Stockholm.
- Bertell, Maths 2003. *Tor och den nordiska åskan. Föreställningar kring världsaxeln*. Stockholms universitet. Stockholm.
- Carlsson, Anders 1988. *Vikingatida ringspinnen från Gotland*. Stockholm studies in Archaeology 8. Stockholm.
- George, Ola & Hägerman, Britt-Marie 2012. *Arkeologisk förundersökning sträckan Myre-Nolby samt särskild utredning sträckan Myre-Skönsmon, inför E4 Sundsvall Syd*. Murberget Länsmuseum Västernorrland 2012:1. Härnösand.
- George, Ola. 2013. *Arkeologisk förundersökning av Raä 844 i Njurunda socken*. Murberget Länsmuseum Västernorrland 2013:5. Härnösand.
- George, Ola & Valdimarsdóttir, Inga Hlin 2013. *Särskild arkeologisk undersökning av fornlämnning Raä 846 inom fastigheten Nolby 2:11, Njurunda socken, Sundsvalls kommun*. Murberget Länsmuseum Västernorrland 2013:11. Härnösand.
- George, Ola 2016. *Arkeologisk utredning av vågområde, förundersökning och särskild arkeologisk undersökning av Raä 198 Njurunda socken, Sundsvalls kommun*. Murberget Länsmuseum Västernorrland 2016:5. Härnösand.
- Liedgren, Lars 1992. *Hus och gård i Hälsingland: en studie av agrar bebyggelse och bebyggelseutveckling i norra Hälsingland Kr.f.-600 e.Kr*. Studia archaeologica universitatis Umensis 2. Umeå.

- Löfgren, Sven. Emil. 1988. *Det gamla Njurunda. Studier i hembygdsforskning för hemmet och skolan*. Oförändrad utgåva av 1922 års upplaga. Utgiven av Njurunda hembygdsförening 1988. Stockholm.
- Nerman, Birger. 1969. *Die Vendelzeit Gotlands*. II Tafeln. Kungl Vitterhets historie och antikvitets akademien Stockholm.
- Petersen, Jan 1919. *De norske vikingesverd. En typologisk-kronologisk studie over vikingetidens vaaben*. Videnskapsselskapets skrifter II. Klasse 1919. Nr 1. Kristiania.
- Ramqvist, Per H. 1997. *Inte bara väggar: analys av bränd lera från järnåldern*. Umeå
- Røstad, Ingunn, Marit. 2012. En fremmed fugl. Danske smykker og forbindelser på Østlandet i overgangen mellom vikingetid og middelalder. *Viking*. Bind 75, 2012:19-57.
- Wallin, Jan-Erik 2012. *Odling under mer än 3000 år vid Ljungans mynning. En undersökning baserad på pollen och kolpartikelanalys från en myr i Solberg, Njurunda, Medelpad*. Pollenlaboratoriet i Umeå AB. Umeå.
- Welinder, Stig. 2004. Neolithicum-bronsålder 3900-500 f. Kr. *Jordbrukets första femtusen år. 4000 f.Kr.-1000 e.Kr.* Del 1:. Stockholm.
- Wikborg, Jonas 1998. Den äldre järnålderns vapengravar i Mälardalenområdet - Internationellt på det lokala planet. *Suionum hinc civitates. Nya undersökningar kring norra Mälardalens äldre järnålder* (red. Kent Andersson). Opia 19:19-57. Uppsala.

Muntliga uppgifter

- Kent Andersson, Statens Historiska Museum, Stockholm.
- Britt-Marie Näsström, Göteborgs universitet.
- Peter Persson, Länsstyrelsen, Härnösand.
- Ingunn Marit Røstad, Universitet i Oslo, Kulturhistorisk Museum.
- Torun Zachrisson, Stockholms universitet.